

Reviews and Anotations
Рецензии и анотации

НОВА КНИГА ЗА КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Манолова-Николова, Н. (2016). *Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-те – 40-те години на XIX век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN: 978-954-07-4175-8.

Огняна Маждракова-Чавдарова

През последните десетилетия няколко проблемно-тематични кръга, свързани с културната история на Българското възраждане, излязоха на преден план в изследванията на специалисти от различни области. Важен импулс бе обявяването през 1983 – 1984 г. под закрилата на ЮНЕСКО на седем материални културно-исторически паметника на България като част от световните ценности. Наред с отличения в този списък Рилски манастир десетки други паметници на християнското монументално изкуство в българските предели са сред обектите на отделни проучвания – дело на историци, архитекти, изкуствоведи. Цялостната представа за това национално богатство обаче все още остава очертана само в контури. Недостатъчно внимание бе отделено на самото църковно строителство като явление, характерно за възрожденската епоха. Всъщност усиления на възрожденските българи за реализиране на всяко начинание за издигане на храм водят до раздвижване на обществения живот в селището, свързани са с обновителните процеси в социалната сфера и с промените в църковно-духовните дела. Повсеместното разпространение на религиозна православна литература

на роден език в българското езиково землище също не бе добре открито като тенденция в националната историопис.

Една нова книга иде да убеди читателите, че през епохата на Българското възрождание покрай църковното строителство, материалното и духовното (светското и религиозното) се срещат и взаимодействат си, на практика, импулсират развитието на българското общество. Във фокус е ролята на християнската религия в този процес. Авторката доц. д-р Надя Манолова-Николова – утвърден изследовател на възрожденската епоха, още с първия си труд, посветен на преживените от българския народ чумни времена и техните последици, даде доказателство, че успешно се справя със сложни теми. Новата ѝ монография „Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-те – 40-те години на XIX век)“ потвърждава широкия поглед на авторката върху изследваните явления и задълбочения анализ на събраната богата информация. От години тя проучва проблеми от историята на църквата, християнския мироглед и духовно-религиозните нагласи на българите през епохата, когато се формира нацията.

Тласък за усилване на научния интерес към тази проблематика, както е пояснено в предговора, дават промените на обществените условия у нас след 1990 г., когато „религията преживява своеобразна реабилитация“. Вниманието вече се отделя и на връзките и отношенията между християнската (православна) доктрина и сродните ѝ доктрини, народните вярвания и практики. Чрез теренни проучвания историци, етнолози, социолози и културолози се опитват да изяснят сложните взаимовлияния и гледната точка на участниците в религиозния живот. Неизбежно при това се навлиза в църковно-духовното минало на българския народ. Откриват се, по думите на Н. Манолова, възможности за пресистематизиране на познанията за религиозността на българите, както и за социалната и духовната роля на Църквата в техния живот през XVIII – XIX в.

Основните хронологически рамки, в които е разгърнато изложението на книгата, са 30-те – 40-те години на XIX в. – период от ключово значение за народностното самосъзнание и идентичност. Съществен мотив за Н. Манолова да задълбочи работата си по тези проблеми, е предвиденият в магистърската програма курс от лекции, който изнася като преподавател в Историческия факултет на Софийския университет. От друга страна, в синхрон със стремежа на съвременната ни хуманитаристика да преодолее неравномерността в проучванията, Н. Манолова допълва чрез труда си познанията за някогашния църковно-религиозен живот на българите, останал сравнително встрани от полезрението на учените поради дълго наложената у нас атеистична насоченост.

Разглежданата монография е изградена от три части – тематично и логично свързани студии, към които са прибавени в отделен дял четири ценни приложения, а също: библиография, именен и географски показалец и резюме на английски език.

Изследването хвърля светлина върху религиозния живот на възрожденските българи, естествено, без да изпуска от поглед историческия контекст – обстановката в Османската империя и настъпващите постепенно промени в статута на българите след обявяване на танзиматските реформи. В центъра на авторите наблюдения са две взаимно свързани явления: масовото строителство на храмове в селищата в българското езиково землище и популяризирането на религиозната литература на новобългарски език. Изяснените в историята ни етапи на движението за църковно-духовна самостоятелност и противоборството срещу фанариотското духовенство тук съзнателно не са интерпретирани. По този начин изложението е съсредоточено върху подбраните две явления – ярка изява на религиозност на българското възрожденското общество в порива му да се отграничи от чуждата административна и духовна опека.

Предпочетеният от Н. Манолова подход е близък до микроисторията. В случаите, за които има повече данни в изворите, тя проследява в детайли хода на инициативите, които приключват с изграждането на църква или възстановяването на порутен храм; вглежда се в отношението на българската общност, отразява доколкото е възможно, ролята на конкретните подбудители, организатори и дарители, на непосредствените строители, художници, стенописци и пр. При това издирва нови сведения, а когато се налага, уточнява изнесени в литературата факти и датировки за храмовото строителство. Акцентът е върху предприемания строеж като изява, целяща да удовлетвори породила се потребност на обществената среда. В селища, където по-рано се формират български църковни общини, те обикновено са главният фактор за успеха на начинанието. Често идеята за строежа и набирането на средства подемат местните еснафски сдружения. В Т. Пазарджик например представители на някои от по-стабилните еснафи в града обединяват усилията на енорияшите за подновяването на изгорялата църква „Успение Богородично“. В Копrivщица, Хасково, Струга и на много други места въздигането на местните църкви и поддържането на добра уредба в църковните дела съвременниците отбелязват като заслуга на заможни търговци и хаджии, избирани за църковни епитропи. Н. Манолова с основание се спира на значимото място, което имат както свещениците, така и епитропите – една недостатъчно проучена прослойка от авторитетни хора, издигани от сънародниците. В някои селища на Македония български църковни общини възникват на основата на създадения инициативен комитет от духовници и светски лица, ратуващи за строежа на замислената църква – такива красноречиви факти в развитието на институцията са посочени в книгата.

В изложението авторката очертава обема и прилизителната територия на църковното строителство, като набелязва някои особености на построените и ремонтирани храмове в т.нар. Източна, Централна и Западна зона. Преобладаващата част от проучваните селища са с изцяло или преобладаващо български облик, но немалко са и тези със смесено население, с други християни, мюсюлмани и пр.

Предпоставките за усиленото строителство са обяснени още с протичащите демографски промени и увеличаването на българското население в градовете.

Сравнението на запазените документи за строителството и ремонта на църкви през разглеждания период води до важни за цялостната картина обобщения. Анализът е обогатен и чрез сведенията от цитираните публикации на наши съвременни османисти за спазваната от властите и постепенно облекчена процедура при издаване на фермани, разрешаващи храмовото строителство на немюсюлманите. Примери от практиката изясняват какви изисквания при изграждане на църквите са съществували.

Читателите без съмнение ще прочетат с интерес описаните перипетии, през които се налагало да мине реализирането на всяка идея за строеж на православен храм. Впечатляващ е броят на църквите, за които Н. Манолова е успяла да издири сведения – 178 обекта, новоизградени, възстановени и разширени или ремонтирани през 30-те години на XIX в. Техният списък е поместен в книгата като приложение. Там срещу името на всяка църква са означени селището и областта, където тя се намира, годината на строежа, източникът на информация – архивна сигнатура или съответно публикувано изследване на историк, архитект, изкуствовед, краеведско проучване. В пояснителния текст е отдадено признание на авторите, извършили теренни проучвания. В книгата се съдържат любопитни сведения за онези влиятелни сънародници в Цариград, които съдействат за придобиване на необходимия ферман, позволяващ конкретния, строго регламентиран строеж. Благодарение на обстойния преглед се разширява също представата за ктиторските и попечителските прояви на значителен брой възрожденски дейци, допринесли за обновлението в духовната сфера и преодоляването на изостаналостта. Обобщените данни за масовото църковно строителство в българските предели през 30-те години на XIX в., доказано с наличието на посочените 178 църкви, изградени или обновявани тогава, са един от основните научни приноси в монографията.

Повсеместният характер на това явление говори за раздвижване в духовната сфера и начало на подем в материалната култура и бит на българите. Приносно значение има и богатата информация в книгата за ангажираните с храмовото строителство възрожденски дейци – църковни епитропи, организатори, дарители, майстори строители, както и творците – стенописци, дърворезбари, иконописци, оставили образци на своето творчество в пръснатите из страната църкви. Повечето от тези паметници, които са оцелели до ново време, впечатляват с архитектурното си решение и добър строеж, други – с вътрешната си художествена украса. В подкрепа на това могат да се подберат и цитират още някои преценки на пътешественици, изказани по повод разглеждането на такъв род обекти при пътуванията им из България.

В труда естествено остават и отделни спорни въпроси. Някои от тях получават отговор, за други ще се търси обяснение в бъдеще чрез по-нататъшното про-

учване на това неопенимо наше културно-историческо наследство. Въз основа на наблюденията си Н. Манолова преценява като многостранно полезна инвестиция в развитието на българското общество практиката да се правят дарения и да се набират парични средства за църковното строителство. В тази връзка, тя използва сложното понятие „социален капитал“, прилагано главно в социологията. Под това понятие тя разбира „структурата на отношенията между хората, мрежата от връзки и взаимодействия, нормите, които водят до сътрудничество и взаимопомощ и са източник на организационно предимство“. Така стига до хипотезата, че чрез събирането на финансовите средства за строителство в разглеждания период се увеличава т.нар. социален капитал, а от своя страна, той ускорява обединението на общността. Може би по-ясно за читателите ще бъде, ако се говори за инвестиране в социален опит, който дава възможност за активизиране на обществените ресурси и подпомага процеса на консолидация.

Втората част на книгата е посветена на религиозната литература, списвана от българи през 30-те – 40-те години на XIX в. – периода, за който се констатира възходящо развитие в храмовото строителство. В създаването на християнска православна книжнина също се забелязват нови тенденции. Н. Манолова се насочва към тяхното проучване с цел да долови „по-пълно духовно-религиозните, обществените и личните нагласи, нормите на поведение и възпитание през двете изучавани десетилетия“. Характерно за времето е съчетаването на религиозни текстове, молитви и християнски нравоучения със светски познания в издаваните буквари, календари и сборници със смесено съдържание. Подчертано е продължителното силно влияние на гръцките християнски книги върху църковно-славянската/българската религиозна литература. Поставен е обаче основен акцент върху печатните произведения на тогавашни български автори, пишещи на говорим роден език или диалект. Използването на диалекти не омаловажава съставените български произведения, тъй като книжовната норма в нашия език е още в процес на формиране. Обръща се внимание и на политическата значимост на културно-езиковите проблеми и задълбочаващите се спорове за езика на богослужението и езика на преподаване в училищата.

Н. Манолова подкрепя с допълнителни съображения тезата, че в този период религиозната литература на български език насърчава борбата срещу невежеството и суеверията, утвърждава православната вяра и чувството за народностна принадлежност. От такъв ракурс е осветлено делото на Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, Неофит Бозвели като бележити книжовници – новатори в създаването на религиозно-образователна и религиозно-нравствена литература на роден език. Ярък радетел за просвещение чрез християнските морални постулати е Райно Попович. Според Н. Манолова в предговора на своята книга „Христоития“, превод от гръцки, отпечатана в 1837 г. в Будим, Р. Попович е дал израз на повика за повече християнска просветеност – тенденция, която си пробивала тогава път в българското възрожденско общество. Действително

„Христоития“ на Р. Попович добива необикновена популярност. Убедително доказателство са данните в поместената таблица за нейното разпространение в 46 селища (пръснати в българските земи и в наши емигрантски центрове). Широко е техният ареал – от Разград до Кратово, от Одеса до Букурещ. Броят на записаните книги е 1515. Показателен е и направеният от Н. Манолова социален анализ на списъка на спомоществователите, който обхваща над хиляда души. Срещу името на всяко селище е означено колко са записалите се там духовници и колко са светските лица, отбелязан е и броят на абониралиите се 93 души от карловските еснафи и предвидените 18 екземпляра за училището в Карлово – града, където Райно Попович остава трайна диря като учител.

Изследваните от Н. Манолова явления в живота на българския народ от първата половина на XIX в. се оглеждат и в третата част на книгата ѝ. Там във фокус е консолидацията на българската общност в Шумен във връзка с изграждането на катедралния храм „Св. Възнесение“/„Св. Георги“ в града. В случая особено отчетливо се откроява влиянието на местната икономика в реализирането на полезните за обществото замисли. Материалната сила на местните български търговци и предприемачи и на основните еснафски сдружения благоприятства самоорганизацията на християните. Ценни сведения за началния период предоставят записите в тефтерите на старите епитропи, между които изпъква авторитетният първенец хаджи Сава, притежаващ според преданието султански берат. Разнообразни стават с годините данните в църковната кондика – на страниците ѝ фигурират имената на предстоятелите, вписват се важни събития, официални договори, сключени заеми, приходно-разходни сметки и пр. Сигурни сведения за дарителите на храма авторката извлича и от каменния надпис на шуменската църква „Св. Възнесение“ – там са изредени най-състоятелните и влиятелни еснафи. Авторката споменава, че повечето от тези еснафи са били предимно в ръцете на българите, това е логично заключение вследствие констатираната тяхна активна подкрепа за строителството на християнския храм. Добре е да се има предвид, че въпросите около статуса и развитието на занаятчийските организации и реалното им положение в българските селища през първата половина на XIX в. не е проучен по принцип достатъчно в историческата литература. По тази причина Н. Манолова подхожда внимателно, избягвайки сложния въпрос за етническия състав на еснафите. По въпроса кога е създадена българската църковно-школска община в Шумен авторката също не избързва, а се солидаризира с изказаното в литературата предположение от В. Бонева, че новата община е приемник на по-стара структура. Същественият принос в тази част на книгата е пълноценната картина на консолидацията на българската общност в Шумен покрай замисъла и реализирането на строежа на катедралния храм и промените в положението на местната църковна епархия.

Монографията на Н. Манолова изпъква още с много доброто си полиграфическо оформление, подобрите подходящи илюстрации и факсимилета и

навярно ще заеме място сред представителните книги на Университетското издателство. Самият труд с богатото си съдържание и нови идеи е значим влог в съвременната ни хуманитаристика. Многопластовата картина на Българското възрождане от втората четвърт на XIX в., която Н. Манолова очертава, несъмнено ще предизвика интереса както на научните среди и студентите в Университета, тъй и сред по-широк кръг читатели.

A NEW BOOK ABOUT THE CULTURAL HISTORY OF THE BULGARIAN REVIVAL

Manolova-Nikolova, N. (2016). *Bulgarian church building and religious literature (1830s – 1840s)*. Sofia: University Press, ISBN: 978-954-07-4175-8

✉ **Dr. Ogniana Mazhdrakova-Chavdarova, Assoc. Prof.**